

С.В.КОРНОВЕНКО *

УЧАСТЬ В.КОЛОКОЛЬЦЕВА В РОЗРОБЦІ ПРОЕКТУ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ ДЕНІКІНСЬКОГО УРЯДУ

Проаналізовано діяльність колишнього міністра земельних справ Української Держави В.Колокольцева з розробки аграрного законодавства денікінського уряду в 1919 р. Особливу увагу приділено висвітленню його роботи на посаді голови земельної комісії, ставленню сучасників до положень аграрної реформи.

Ключові слова: В.Колокольцев, Особлива нарада, аграрна реформа, земельна комісія.

Сучасна українська історіографія налічує значну кількість бібліографічних праць, в яких розкрито різні аспекти такого багатогранного соціокультурного явища Української революції, як новітній гетьманат. Разом із тим ретельний аналіз свідчить, що більшість персоналістичних досліджень стосуються постаті П.Скоропадського і значно менше – людей з його оточення¹. Одним із визначних діячів Української Держави був Василь Григорович Колокольцев² – міністр земельних справ (10 травня 1867 – 24 жовтня 1934 рр.). Його діяльність на цій посаді проаналізовано Ф.Проданюком³, Р.Пирогом⁴, Н.Ковальновою⁵ та іншими авторами. Водночас життя В.Колокольцева після падіння гетьманату практично не відображене у фаховій літературі. Автор статті ставить за мету висвітлити його діяльність на чолі земельної комісії Особливої наради, тобто уряду при головнокомандувачеві Збройними силами Півдня Росії (ЗСПР) генералі А.Денікіні, що функціонував до 30 грудня 1919 р. (голова – генерал А.Драгомиров).

23 березня 1919 р. було остаточно узгоджено текст «Декларації генерала Денікіна із земельного питання». Наступного дня з її положеннями ознайомилися члени Особливої наради. Подальше опрацювання ідей стосовно

* Корновенко Сергій Валерійович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

¹ Див., напр.: Терела Г. Аграрна політика Української Держави П.Скоропадського: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1998; Ковальова Н. Аграрна політика українських урядів (1917–1921 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1999; Малиновський Б. Аграрна політика Австро-Угорщини та Німеччини в Україні 1918 р.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2002; Реєнт О. Павло Скоропадський. – К., 2003.

² Таке написання прізвища Василя Григоровича утвердилося у сучасній історіографії, сам він писав себе – Колокольцов.

³ Проданюк Ф. Внутрішня політика Української Держави (29 квітня – 14 грудня 1918 року): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1997.

⁴ Пиріг Р. Земельна реформа гетьмана П. Скоропадського: спроби проведення та причини невдачі // Український історичний журнал. – 2006. – №3. – С.68–84.

⁵ Ковальова Н. Діяльність уряду Української Держави у сфері аграрних відносин // Ковальова Н., Корновенко С., Малиновський Б., Михайлюк О., Морозов А. Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції (1917–1921 рр.). – Черкаси, 2007. – С.89–103.

реорганізації аграрного сектора економіки покладалося на відповідні земельні комісії, створені при Особливій нараді. До складу міжвідомчої комісії із земельного питання, організованої за два дні після оприлюднення декларації, входили представники Національного центру (т.зв. «ліберали») та кооптовані згодом діячі Ради державного об'єднання Росії (т.зв. «праві»)⁶. Серед восьми її членів – М.Астров, М.Чебишев (начальник управління внутрішніх справ), М.Бернацький (начальник управління фінансів), В.Челіщев (начальник управління юстиції), В.Степанов (державний контролер), С.Безобразов (управляючий діловодством Особливої наради), О.Кривошеїн, О.Наумов – перші п'ять представляли Національний центр, решта – Раду державного об'єднання Росії⁷. Метою міжвідомчої комісії із земельного питання була реалізація засад, викладених у декларації від 24 березня 1919 р.

Вивчення історичних джерел дозволяє констатувати, що згадана вище комісія не виконала покладеної на неї місії. Замість конструктивної роботи з напрацювання законодавчих основ аграрної реформи, її учасники вдалися до з'ясування міжособистісних стосунків на політичному ґрунті. Так, якщо М.Астров закликав до подальшого опрацювання положень декларації, уважаючи їх своєчасними і конче необхідними, то О.Кривошеїн дотримувався діаметрально протилежних поглядів. Він наполягав на тому, що зміст документа – суцільна демагогія, що заплутує й без того складне аграрне питання⁸. Про це ж писав і К.Кривошеїн у своїй книзі про батька: «Під час безсистемного управління Півднем Денікіним Кривошеїн не підтримував пропозиції [...] поспіхом закріпити за селянами захоплені ними землі. [...] Оскільки демагогія реально неіснуючої влади не буде сприйматися серйозно»⁹. Фактично все звелось до демонстрації інтелектуальних здібностей членів міжвідомчої комісії з аграрного питання, а не вирішення конкретних соціально значущих проблем, насамперед аграрної. Безплідні дискусії тривали практично місяць.

За таких обставин ініціатива в розробленні основних положень аграрної політики Особливої наради, квінтесенцію якої було викладено А.Денікіним у декларації, перейшла до створеної при Управлінні землеробства і землевпорядкування (УЗіЗ) земельної комісії на чолі з В.Колокольцевим. На першому засіданні 22 квітня 1919 р. відбулося її структурне оформлення. До її складу входило п'ятдесят осіб: учені, представники великого та середнього землеволодіння, промисловці, селяни¹⁰. Вона складалася з трьох підкомісій, кожна з яких мала свої функції та повноваження. Вирішенням поземельних відносин опікувалася ліквідаційна підкомісія на чолі з М.Нікітіним; аграрно-землевпорядна на чолі з П.Сокольниковим – розробленням загальної програми з вирішення аграрного питання; фінансова на чолі з М.Горемикіним – кредитним забезпеченням дрібного землеволодіння, що утворювалося на основі

⁶ Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ). – Ф.Р.440. – Оп.1. – Д.34 а. – Л.2.

⁷ Там же. – Ф.Р.439. – Оп.1. – Д.110. – Л.223.

⁸ Савич Н. Воспоминания. – Санкт-Петербург, 1993. – С.278.

⁹ Кривошеин К. Александр Васильевич Кривошеин: Судьба русского реформатора. – Москва, 1993. – С.242.

¹⁰ Проект земельной реформы (беседа с В.Г.Колокольцевым) // Новая Россия. – 1919. – 19 июня.

великого поміщицького¹¹. За підрахунками М.Мальта, після пленарного засідання 22 квітня й до кінця травня 1919 р. відбулося сімнадцять засідань кожної з підкомісій. Предметом обговорення їх учасників були «заходи, спрямовані на поліпшення землекористування і забезпечення малоземельних землею, ліквідацію правопорушень, скоєних органами радянської влади, на порядок фінансування майбутньої реформи»¹².

На наш погляд, робота цієї земельної комісії була б неконструктивною, якби не її голова – В.Колокольцев. Ставлення до цієї постаті серед сучасників було неоднозначним. Так, особисті риси Василя Григоровича ще у 1918 р. позитивно поцінував П.Скоропадський: «Колокольцев мені дуже подобався [...], свою справу він робив чесно [...] він, я вважаю, справді хотів принести користь народу, а не отримати оплески від тієї чи іншої партії. Був надзвичайно стійким у своїх переконаннях»¹³. Тогочасна біла преса подавала Василя Григоровича в образі політика, який прихильно ставився до ідеї максимального збереження великого поміщицького землеволодіння, користувався підтримкою правих політичних партій¹⁴. Подібною була й думка А.Деникіна, котрий зараховував голову земельної комісії до консерваторів, що дбають тільки про інтереси великих поміщиків¹⁵. За спогадами Н.Савича, В.Колокольцев був земцем ліберальних поглядів, здібним організатором, людиною з власною думкою, він не боявся її висловлювати, на посаду голови земельної комісії його провели кадети¹⁶. Сам В.Колокольцев неодноразово повторював, що він у «майбутньому бачить Україну, яка складається з міцних, дрібних селянських господарств, цукрова промисловість використовує селянські землі як плантації»¹⁷.

Голова земельної комісії мав солідний досвід роботи та конкретні результати в аграрній справі. Очолюючи Вовчанське повітове земство на Харківщині, йому вдалося вивести повіт на друге місце в імперії за темпами розвитку освіти, культури, статків населення у 1910–1913 рр. За гетьманату, в уряді Ф.Лизогуба, він обіймав посаду міністра землеробства. Саме з його ініціативи було розроблено важливі для Української Держави нормативні документи в аграрній сфері¹⁸.

Ураховуючи ці та інші моменти, вважаємо, що генератором діяльності земельної комісії впродовж 22 квітня – 12 липня 1919 р. виступив саме В.Колокольцев. Звинувачення на його адресу з боку представників білого руху Півдня Росії не можна вважати обґрунтованими. Навпаки, голові земельної комісії доводилося постійно маневрувати між течіями, докладаючи чимало зусиль для дотримання «середньої лінії».

¹¹ ГАРФ. – Ф.Р.440. – Оп.1. – Д.34 а. – Л.2.

¹² *Мальт М.* Деникинщина і крестьянство // Пролетарская революция. – 1924. – Кн.4. – С.144.

¹³ *Скоропадський П.* Спогади. – К.; Філадельфія, 1995. – С.170.

¹⁴ Об отставке Колокольцева // Киевская жизнь. – 1919. – №4.

¹⁵ *Деникин А.* Очерки русской смуты. – Берлин, 1925. – Т.5. – С.222.

¹⁶ *Савич Н.* Воспоминания. – С.276.

¹⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.1061. – Оп.3. – Спр.12. – Арк.9.

¹⁸ *Корновенко С.* В.Г.Колокольцев і аграрна реформа П.Скоропадського // Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контрверсії: Всеукраїнська наукова конференція 19–20 травня 2008 р. – К., 2008. – С.196–203.

Підтвердженням цього може стати хоча б той факт, що за неповних чотирьох місяців земельній комісії під головуванням В. Колокольцева, на відміну від міжвідомчої комісії з земельного питання, удалося розробити та представити на розгляд головнокомандувача, науковців і громадськості важливі законопроекти з аграрного питання. Заслуговує на докладний розгляд інтерв'ю В. Колокольцева кореспондентів «Новой России». Воно слугує безпосереднім підтвердженням наведеної вище нашої позиції стосовно поглядів голови земельної комісії на аграрне питання та його ролі в розробленні денікінського аграрного законодавства.

В. Колокольцев детально виклав принципи, на яких ґрунтувалася робота комісії, розкрив власне бачення основних положень майбутньої аграрної реформи та механізм її практичної реалізації. Зокрема, наріжним каменем майбутніх перетворень в аграрній сфері він уважав збереження інституту приватної власності на землю, створення якомога більшої кількості дрібних одноосібних селянських господарств за рахунок парцеляції великого поміщицького, церковного, казенного, банківського землеволодіння. Дотримуючись ліберальних поглядів, голова земельної комісії був проти примусового відчуження, оскільки вбачав у цьому елемент насилля. Він уважав за доцільне робити акцент на добровільному переході відчужених від великого землеволодіння ділянок до селян упродовж двох років із часу опублікування закону. Лише після цього землі, що залишалися в поміщиків, але були відчуженими, примусово в них відбиралися не за ринковою, а фіксованою державними установами ціною. Посередниками в купівлі-продажу землі мали виступити банки. Крім того, наявність дворічного терміну зумовлювалася й об'єктивними факторами, насамперед дефіцитом землемірів, землемірних знарядь тощо.

В. Колокольцев також наголосив на тому, що не потрібно панікувати, як це роблять великі землевласники, через те, що зникнення поміщицьких господарств негативно позначиться на розвитку сільського господарства як галузі. Він переконував, що, по-перше, в селян-одноосібників достатньо потенціалу для швидкого підвищення рівня інтенсифікації, а, по-друге, уряд розробив програму з мотивації одноосібних селянських господарств, складовими якої виступають кредитування, закупівля за кордоном сільськогосподарської техніки та реманенту, налагодження роботи прокатних станів тощо. Розміри додаткових угідь, запевняв голова земельної комісії, визначено з урахуванням напрацьованих часів столипінської аграрної реформи та змін, що відбулися за роки революції. Для Харківської губернії, приміром, визначалися дві норми, розміри яких не могли перевищувати одноосібні селянські господарства, беручи до уваги регіональні відмінності повітів: 30 дес. для Старобільського, Ізюмського, Зміївського повітів та 25 – для решти. Тобто, селянин Лебединського повіту, який володів 6 дес. землі, мав право докупити не більше 19 дес.¹⁹

Попри всі дискусії та суперечності, що мали місце під час розроблення основ аграрної реформи, офіційно 12 липня 1919 р. комісія В. Колокольцева завершила роботу. Її результати було відображено у трьох документах: «Положення

¹⁹ Проект земельной реформы (беседа с В.Г.Колокольцовым) // Новая Россия. – 1919. – 19 июня.

про відновлення прав власності на землю», «Тези з питання фінансування земельної реформи», «Земельне положення».

У фондах Державного архіву Російської Федерації збереглося два варіанти «Положення про відновлення прав власності на землю». Один датовано початком липня, другий – 12 липня 1919 р. Перший варіант складався із семи пунктів, зміст котрих зводився до наступного:

«1. Усі захоплені на підставі розпоряджень радянської влади або земельних комітетів землі, будівлі, худоба, сільськогосподарський реманент та машини тощо, кому б вони не належали, негайно повертаються законним власникам. 2. Ті, хто ігнорують цю вимогу, притягаються до відповідальності за законом воєнного часу, а нові спроби захоплення чужої власності припиняються рішучими заходами, включаючи застосування збройної сили. 3. Особи, що постраждали від самозахоплень, звертаються до органів адміністративної влади на місцях, вказують місцезнаходження майна на предмет сприяння в його поверненні. 4. Усі земельні власники зобов'язані негайно використовувати свої угіддя за призначенням, докласти всіх зусиль до їх засіву. 5. Якщо немає можливості власними силами засіяти угіддя, власники зобов'язані здати їх в оренду, визначивши спільно з орендарями орендну плату. 6. За спекуляцію в оренді землі винні підлягають покаранню грошовими штрафами або ув'язненням до шести місяців. 7. Особи, що постраждали від самозахоплень, звертаються з позовами про компенсацію до повітових ліквідаційних комісій»²⁰.

Другий варіант «Положення про відновлення прав власності на землю» складався з вісімнадцяти пунктів. У них зазначалося, що з поступовим розширенням територій, які підлягають владі білого руху Півдня Росії, юридичним власникам земель повертаються:

«1. Маєтки та землі, що навколо них, усі забудовані ділянки. 2. Забудови. 3. Сади, городи, виноградники, землі, відведені під спеціальні культури. 4. Ліси, водоймища, осушені та зрошені землі. 5. Землі, засіяні травами. 6. Луки. 7. Польові землі, що не підлягають відчуженню. 8. Висококультурні господарства. Господарства, пов'язані із заводським виробництвом. 9. Землі селянських спілок. Казенні та банківські землі. Церковні землі. Міські та земські землі. 10. Надільні землі, закріплені у приватну власність хугорські та відрубні землі. 11. Землі, якими користувалися як захопленими не більше двох посівних періодів. 12. Землі, ніким не захоплені. 13. Землі захоплені, однак які не використовуються, землі захоплені, але покинуті захоплювачами. 14. Землі, що перебувають в експлуатації комун, комітетів та інших органів радянської влади. 15. Незручні для обробітку землі. 16. Площі під рибними господарствами. 17. Гірничозаводські угіддя. Решта самозахоплених земель переходить до місцевих органів відомства землеробства і землевпорядкування, котрі передають їх у користування селянам, що потребують землі, на умовах сплати власникам частини врожаю згідно з правилами

²⁰ ГАРФ. – Ф.Р.5827. – Оп.1. – Д.105. – Л.4.

на 1919 р. За власниками залишається право продати свою землю бажаним у розмірі, що не перевищує визначеного законом. Покупець вступає у право власності після збору врожаю»²¹.

Зміст обох документів суттєво різняться. Перший варіант більш радикальний у справі захисту інтересів поміщиків. Другий передбачав лояльніше ставлення до селянських самозахоплень. Водночас ані в першому, ані в другому не було головного – легалізації селянських самозахоплень навіть за викуп.

«Тези з питання фінансування земельної реформи» містили тринадцять позицій, зміст яких визначав джерела та порядок фінансування перетворень у земельній сфері. Насамперед передбачалося на територіях, на які поширювалася влада білого руху Півдня Росії, відновити активні й пасивні операції Селянського поземельного та Дворянського банків. Мало відбутися злиття цих двох фінансових установ в одну – Державний земельний банк, якому переходили баланси Селянського поземельного та Дворянського банків. Усі фінансові операції Державний земельний банк до закінчення громадянської війни повинен був проводити за готівку. По її завершенні він отримував право ще й випускати цінні папери, забезпечені золотом. За умов проведення аграрної реформи Державний земельний банк землю оцінював у паперових рублях, операції з купівлі-продажу землі проводилися за дійсною вартістю угідь. Тези також передбачали широке залучення приватних капіталів до фінансування аграрної реформи та новоутворених дрібних одноосібних селянських господарств²².

Відповідно до «Земельного положення», за поміщиками зберігалася від 300 до 500 дес. Землі, з урахуванням регіональних особливостей. Надлишки підлягали відчуженню та продажу селянам. Однак першість у придбанні цих угідь належала не селянам, а культурним і заводським господарствам. Відчуженню не підлягали землі міст, земств, церков, монастирів, наукових і освітніх товариств. У свої права на «звільнених» білими військами українських територіях насамперед вступали казна, банки, міста, церкви, монастирі, колишні власники. На противагу їм селяни могли купити відчужені землі лише через три роки після припинення громадянської війни²³.

Контент-аналіз цих трьох документів переконує, що В.Колокольцеву так і не вдалося подолати опір консервативно налаштованих великих землевласників. Його зумовлені ліберальними поглядами сподівання на високий рівень усвідомлення поміщиками гостроти аграрного питання не виправдалися. Запропоновані шляхи фінансування майбутньої аграрної реформи потребували серйозного доопрацювання. Вироблений земельною комісією проект, попри всю декларативність пріоритетності інтересів селянства, двічі їх обмежував. Фактично він передбачав збереження великого поміщицького й державного землеволодіння, суперечив окресленій А.Денікіним меті аграрних перетворень, відображав інтереси правих сил, слабко враховував селянські настрої, ставив під загрозу стабільність тилу білих військ, подальше їх просування вглиб Росії, урешті-решт перемогу над більшовизмом.

²¹ Там же. – Л.5–6.

²² Там же. – Л.18–18 об.

²³ Деникин А. Очерки русской смуты // Вопросы истории. – 1994. – №4. – С.84–85.

«Земельне положення», розроблене комісією під головуванням В.Колокольцева, було відхилене головнокомандувачем ЗСПР, оскільки, на його думку, відображало інтереси правих сил, які намагалися зберегти поміщицьке землеволодіння в дореволюційних межах²⁴. Цілком слушна у цьому контексті теза М.Маргулієса стосовно того, що «праві елементи» з оточення головнокомандувача чинили шалений опір розробленню необхідної для селян аграрної реформи²⁵. Спротив був настільки потужним, що ані В.Колокольцев, ані навіть сам А.Денікін не змогли йому протистояти вповні, реалізуючи на практиці адекватні часу принципи землеволодіння/землекористування.

Найбільше обурення А.Денікіна викликало «Положення про відновлення прав власності на землю». На проєкті першого варіанту документа, поданого на розгляд головнокомандувача, генерал у властивій для нього манері наклав лаконічну, однак промовисту резолюцію: «Для нової війни?»²⁶. На проєкті другого варіанту він залишив не менш красномовну резолюцію (цит. мовою оригіналу):

«Этот документ внесён в ликвидационную комиссию Колокольцевым. Как видно, всё это написано для успокоения нервов землевладельцев. Результатом этого документа, буде он получит огласку, будет возбуждение нервов с другой стороны. И всё это после указания, лично сделанного главнокомандующим. Отклонить»²⁷.

Голова земельної комісії подав у відставку, яку А.Денікін прийняв, відтак результати роботи було анульовано.

У цьому зв'язку виникає слушне запитання: чому А.Денікін не заперечив проти відставки В.Колокольцева, зобов'язавши членів земельної комісії доопрацювати запропонований ними пакет документів відповідно до його бачення? Адже, скажімо, ані М.Астров, ані О.Кривошеїн не були відставлені, хоч не дали ніякого результату у справі вироблення положень аграрної реформи. Відповідь, вочевидь, криється не лише у змісті цих трьох законодавчих актів, а й у політичній площині, насамперед інтригах, що мали місце в колах, наближених до Особливої наради та самого А.Денікіна.

Так, за спогадами очевидців, політикани з найближчого оточення головнокомандувача скористалися суперечностями, що виникли між А.Денікіним та В.Колокольцевим, для усунення останнього. Йому почали пригадувати перебування на посаді міністра землеробства в уряді Ф.Лизогуба. Це робилося спеціально, оскільки А.Денікін дуже негативно ставився до гетьманату²⁸. Був і ще один момент. Постать В.Колокольцева асоціювалася з Національним центром, який, на думку головнокомандувача ЗСПР, намагався поставити під свій контроль військових. Тож відставка голови земельної комісії була своєрідним

²⁴ Деникин А. Очерки русской смуты... – С.85.

²⁵ Маргулиес М. Год интервенции. – Берлин, 1923. – Кн.3: Сентябрь 1919 – декабрь 1920. – С.169.

²⁶ ГАРФ. – Ф.Р.5827. – Оп.1. – Д.105. – Л.4.

²⁷ Там же. – Л.6.

²⁸ Савич Н. Воспоминания. – С.276.

«ходом у відповідь» на активність Національного центру. Таким чином, можна стверджувати, що відставка В.Колокольцева значною мірою обумовлювалася політичним протиборством в оточенні А.Денікіна.

Одними з перших на законопроект земельної комісії під головуванням В.Колокольцева відгукнулися представники правих сил, які делегували своїх членів для роботи у земельній комісії, Союз земельних власників, а також Рада державного об'єднання Росії. Зокрема, вони зазначали, що будь-які інновації у сфері землеволодіння/землекористування неприпустимі, а аграрне питання на підконтрольних білим територіях не є нагальним, з його вирішенням можна зачекати. Відчуження земель вважалося радикальним заходом, яке все одно не дасть бажаних результатів²⁹.

У доповідній записці на ім'я голови Особливої наради А.Драгомирова діячі Союзу земельних власників висловили стурбованість стосовно окремих пунктів «Положення про відновлення прав власності на землю». Насамперед тривогу в них викликало те, що у цьому документі, зміст якого і так був відверто пропоміщицьким, ішлося про те, що незначна частина селянських самозахоплень залишалася за селянами. У цьому вони вбачали порушення «самих основ законності»³⁰. Таке розуміння сутності аграрного питання абсолютно не відповідало реаліям 1919 р. Ті, хто обстоював подібні ідеї, були приречені на самознищення як соціальна верства. З іншого боку, потрібно віддати належне А.Денікіну, якому вистачало сил адекватно реагувати на такі міркування.

Після офіційного завершення роботи земельної комісії під головуванням В.Колокольцева Рада державного об'єднання Росії в Катеринодарі ухвалила резолюцію, зміст якої стосувався проекту аграрної реформи. Її укладачі гостро розкритикували «огульний примусовий перерозподіл землі». Таку оцінку принципу землезабезпечення селян вони пояснювали тим, що це «зумовить складні продовольчі наслідки для держави та економічно її знесилить, поставить у міжнародну залежність». Водночас їм імпонував обумовлений у «Земельному положенні» пункт про дворічний термін добровільного укладання угод між колишніми та новими власниками. Не відкидаючи у цілому ідеї вирішення аграрного питання, Рада державного об'єднання Росії наполягала на тому, щоб лише відновити функціонування Селянського поземельного банку, створити землемірну та землевпорядну комісії³¹.

У такий спосіб автори резолюції фактично виступали за обмеження реформи, а, по-друге, демонстрували вузьке розуміння сутності аграрного питання, зводячи його вирішення лише до змін у сфері землеволодіння/землекористування, відкидаючи інші складові: кредитування, інтенсифікацію сільського господарства як галузі, налагодження товарообміну між містом та селом тощо. По-третє, члени Ради державного об'єднання Росії такою своєю заявою суперечили власному постулату: на першому місці – державницькі інтереси. Адже обмеження реформи зачіпало інтереси селянства, саме з яким А.Денікін пов'язував майбуття постреволуційної російської державності.

²⁹ ГАРФ. – Ф.Р.440. – Оп.1. – Д.21. – Л.14.

³⁰ Там же. – Ф.Р.446. – Оп.2. – Д.116. – Л.23–23 об.

³¹ Там же. – Ф.Р.5827. – Оп.1. – Д.105. – Л.22–22 об.

На пакет законопроектів з аграрної реформи, розроблений земельною комісією під головуванням В.Колокольцева, відреагував і Тимчасовий комітет, який надіслав свої тези. На відміну від зазначених вище відгуків, вони містили конкретні пропозиції з удосконалення «Земельного положення». Ішлося про доцільність утричі зменшити розміри наділів, що залишалися у власності великих землевласників. За цим положенням, за поміщиками зберігалось від 300 до 500 дес. землі, ураховуючи регіональну специфіку. Автори тез пропонували скоротити їх до 100–150 дес. Вони також наполягали на тому, щоб відчуженню підлягали й землі цукрозаводів, однак за спеціально виробленими правилами, а на вирощуванні цукрового буряка почали спеціалізуватися одноосібні селянські господарства, укладаючи з цукровими заводами відповідні угоди. Це ж стосувалося й угідь, відведених під потреби гуралень, крохмальних та інших підприємств. Крім того, тези містили вимогу скоротити підготовчий термін до реформи, якомога пришвидшити її проведення³².

Науковий інтерес викликає записка професора Харківського університету М.Соболева, в якій він виклав авторське бачення позитивних сторін та прогалин аграрного законопроекту, розробленого земельною комісією В.Колокольцева. Насамперед учений виступив категорично проти дворічного терміну добровільного укладання угод між поміщиками та селянами, як передбачалося «Земельним положенням». З іншого боку, він не заперечував, що купівля-продаж землі не повинна містити конфронтації між поміщиками та селянами. Система наділення останніх землею, на його переконання, повинна контролюватися державою. Він спростував пункт «Земельного положення», за яким парцеляції не підлягали землі цукрових заводів та інших підприємств. У такий спосіб, за підрахунками М.Соболева, селяни недоотримали б 16,4 млн дес. Як і Тимчасовий комітет, професор висловився за зменшення розмірів угідь, що залишалися за великими землевласниками на користь збільшення до 40 дес. селянського землеволодіння. Водночас він підтримав ідею, відображену в «Тезах з питання фінансування земельної реформи», про те, що Селянський поземельний банк мав проводити купівлю-продаж землі за готівку. У такий спосіб, зазначав М.Соболев, «державна вилучить з обігу декілька мільярдів паперових грошей, створивши сприятливі умови для майбутньої грошової реформи»³³.

Подібного змісту було звернення до В.Колокольцева професора А.Лебедева (голова управління торгівлі та промисловості). Він пропонував доволі конструктивні зміни до «Земельного положення». Насамперед пропозиції стосувалися тих пунктів, якими визначалися розміри та категорії невідчужуваних угідь. А.Лебедев уважав, що поміщикам достатньо буде 75–200 дес., з урахуванням регіональних особливостей, щоб, господарюючи, не бідувати. Натомість це дозволить збільшити розміри відчужуваних земель, наприклад, для Полтавської та Катеринославської губерній, відповідно, на 153 тис. та 274 тис. дес. У цілому ж по європейській Росії – на 10 млн дес., або на 40% від того, що міститься у «Земельному положенні». Як і Тимчасовий комітет та М.Соболев, А.Лебедев обґрунтував доцільність парцеляції угідь

³² ГАРФ. – Ф.Р.446. – Оп.2. – Д.141. – Л.1 об. – 2.

³³ Там же. – Ф.Р.355. – Оп.1. – Д.29. – Л.1–2 зв.

сільськогосподарських підприємств, лісів, правильність ставки уряду на розвиток високотоварних односібних селянських господарств. У зверненні також лунав заклик не зволікати як з остаточним виробленням аграрного законодавства, так і з проведенням самої реформи³⁴.

Робота земельної комісії В.Колокольцева, сутність і завдання аграрної політики Особливої наради, аналіз попередніх спроб реформування на селі – ці та інші питання порушував у своїх виступах і публікаціях професор О.Ярошевич. Він неодноразово наголошував на велетенському потенціалі селянства, що його уряд А.Денікіна завдяки виваженій і продуманій аграрній політиці зможе використати на підтримку білого руху Півдня Росії. Саме цим зумовлювалася гостра критика В.Колокольцева як виразника інтересів великих землевласників, що більше переймався збереженням поміщицького землеволодіння, аніж його відчуженням. Учений доводив, що опорою білої влади повинні стати не поміщики, а економічно сильне селянство³⁵. Зіставивши польський проект аграрної реформи та законопроект В.Колокольцева, він указав на те, що Особливій нараді потрібно взяти досвід Польщі за приклад, зокрема в рішучості суттєвого обмеження великого землеволодіння на користь безземельних та малоземельних селян. О.Ярошевич був прихильником інтенсифікації сільського господарства і вважав за необхідне піднімати культурний, агротехнічний, економічний рівень села. Без цього, на його думку, державність, яку намагалися будувати представники білого руху Півдня Росії, приречена на невдачу³⁶. Він наполягав на тому, що влада повинна тісніше співпрацювати з селянством, уважніше прислухатися до його настроїв, ураховувати їх у внутрішньоекономічній політиці. Як і його колеги, О.Ярошевич закликав не зволікати не лише з розробленням, а й із реалізацією аграрної реформи³⁷.

Уповноважений від УЗіЗ у Катеринославській губернії Б.Вульферт у «Короткій записці з аграрного питання» зауважував, що «Земельне положення», розроблене комісією під головуванням В.Колокольцева – це «компроміс між політичними та економічними складовими аграрного питання». Він закликав і селян, і поміщиків бути толерантними один до одного, дотримуватися соціальної злагоди, безконфліктного вирішення спірних питань через мирові комісії³⁸.

Отже, в обговоренні аграрного законопроекту, розробленого земельною комісією В.Колокольцева, активну участь брали політики, громадські організації, чиновники та вчені. Спільним в їхніх оцінках була критика пакету аграрних законів. Відмінним – напрям критичних міркувань та остаточний вердикт. Політики й громадські організації критикували аграрний законопроект, розроблений земельною комісією під головуванням В.Колокольцева, через надмірний, як їм здавалося, радикалізм. Вони здебільшого радили обмежити вирішення аграрного питання напівзаходами або взагалі не проводити жодних. В їхніх міркуваннях було більше політики та станової зацікавленості, аніж конструктивності думки.

³⁴ Там же. – Д.24. – Л.46–55.

³⁵ Ярошевич А. Земля и деревня // Киевская жизнь. – 1919. – №4.

³⁶ Ярошевич А. О земельной реформе // Там же. – №21.

³⁷ Ярошевич А. В ожидании земельного закона // Там же. – №74.

³⁸ ЦДАВО України. – Ф.4593 с. – Оп.1. – Спр.5. – Т.2. – Арк.19–20.

Чиновники та вчені, навпаки, виявляли більше турботи про ефективне вирішення аграрної проблеми, а їхні критичні рекомендації доповнювалися конструктивними пропозиціями стосовно вдосконалення аграрного законопроекту. Вони робили В.Колокольцеву закиди щодо його пропоміщицької налаштованості. На їхню думку, необхідно було йти на більш серйозні поступки селянству у сфері землеволодіння/землекористування, інтенсифікації та фінансування аграрного сектора економіки, інтенсивніше доопрацьовувати та втілювати на практиці програмні засади аграрної політики. На наш погляд, слід уважати слушною тезу В.Мякотіна про те, що всі учасники дискусії визнавали необхідність розв'язання аграрного питання, однак демонстрували різні принципи та підходи стосовно того, в який спосіб це робити, по-своєму оцінювали ініціативи уряду щодо аграрної проблеми³⁹.

Таким чином, у липні 1919 р. земельна комісія під головуванням В.Колокольцева завершила розроблення засад аграрної реформи уряду А.Денікіна. Провідна роль у напрацюванні аграрного законодавства Особливої наради, як і за гетьманату, належала голові земельної комісії – Василеві Григоровичу Колокольцеву. На цій посаді він зарекомендував себе здібним організатором, фахівцем, який добре знався на аграрному питанні. Його реформаторські невдачі значною мірою зумовлювалися як складністю проблем земельних відносин у революційну добу, так і гострим протиборством корпоративних інтересів в оточенні А.Денікіна.

Після поразки Збройних сил Півдня Росії в лютому 1920 р. В.Колокольцев через Новоросійськ виїздить за кордон, перехворівши дорогою на тиф: спочатку до Греції, згодом до Сербії. У 1923–1925 рр. жив у Берліні, працюючи бухгалтером. Тут він утретє одружився. Із 1925 р. його доля тісно пов'язана з Парижем, де він працював завідувачем складу на автозаводі «Рено». Після перенесеного інсульту, не бажаючи бути тягарем для родини, у 1934 р. Василь Григорович наклав на себе руки. Похований він на Біянкурському цвинтарі в передмісті Парижа⁴⁰.

Отже, попри всі перипетії долі, В.Колокольцев – непересічна особистість, чия творча енергія вченого, агронома, земського й державного діяча спрямовувалася на вирішення важливих соціально-економічних питань у складних умовах революції та громадянської війни.

³⁹ *Мякотин В.* Из недалёкого прошлого (Отрывки воспоминаний): V: В Одессе при добровольцах // На чужой стороне. – 1924. – Т.6. – С.90–91.

⁴⁰ *Захаров И. В. Г. Колокольцев: Жизнь и деятельность.* – Волчанск, 2003. – С.9–14.

The article analyses the activity of ex-minister of the Agriculture of the Ukrainian State V.Kolokol'tsev about agrarian low development of the Denikin's government in 1919s. The main attention paid to the lightening of his work as the head of Agriculture committee, the attitude of contemporaries to the items of agrarian reforms.

Keywords: V. Kolokol'tsev, Special council, agrarian reform, agriculture committee.

